

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA VUMBIRHI (P2)

2018

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti $2\frac{1}{2}$

Papila leri ri na tipheji ta 42.

PHEJI YA SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Rhanga u hlaya switsundzuxo u nga si sungula ku hlamula swivutiso.
2. U nga ringeti ku hlaya phepha hinkwaro. Xiya tafula ra nongonoko wa vundzeni leri nga eka pheji ya 4 u ri karhi u fungha nhlayo ya swivutiso leswi vutisiweke eka matsalwa lama u ma dyondzeke nan'waka. Endzhaku ka sweswo hlaya swivutiso u ri karhi u hlawula leswi u nga ta swi hlamula.

3. Papila leri ri na SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Vutlhokovetseri	(30)
XIYENGE XA B: Novhele/Mfuwo wa rixaka	(25)
XIYENGE XA C: Ntlangu	(25)

4. Hlamula NTLHANU wa swivutiso ntsena, SWINHARHU eka XIYENGE XA A, XIN'WE eka XIYENGE XA B na XIN'WE eka XIYENGE XA C hi mukhuva lowu:

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI

SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO: Hlamula swivutiso SWIMBIRHI.

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO: Swa boha leswaku u xi hlamula.

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE.

XIYENGE XA C: NTLANGU: Hlamula xivutiso XIN'WE.

5. MAHLAWULELO YA SWIVUTISO EKA XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA.

Loko u hlamula xivutiso xa NOVHELE u nga hlamuli xa MFUWO WA RIXAKA, loko u hlamula xa MFUWO WA RIXAKA u nga hlamuli xa NOVHELE.

MAHLAWULELO YA SWIVUTISO EKA SWIYENGE SWA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA NA C: NTLANGU.

- Hlamula NTSENA swivutiso swa novhele/mfuwo wa rixaka na ntlangu lowu u wu dyondzeke.
- Hlamula XIVUTISO XIN'WE xa XITSALWANA na XIVUTISO XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA C. Tirhisa tafula ra nongonoko wo tikamba leri nga eka pheji ya 5 ku vona loko u hlawurile swivutiso hi mfanelo.

6. VULEHI BYA TINHLAMULO

- Swivutiso swa xitsalwana eka vutlhokovetseri swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 250–300.
- Swivutiso swa xitsalwana eka swiyenge swa novhele/mfuwo wa rixaka na ntlangu swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 400–450.
- Vulehi bya tinhlamulo eka swivutiso swa ximbangu byi ta lawuriwa hi ntsengo wa timaraka. Vakamberiwa va fanele ku hlamula hi ku kongoma na hi nkhaqato.

7. Landzelela SWILERISO leswi nga ekusunguleni ka xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA.

8. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka phepha ra swivutiso.

9. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.

10. Mpimanyeto wa matirhiselo ya nkarhi.

XIYENGE XA A: Timinete ta 40.

XIYENGE XA B: Timinete ta 55.

XIYENGE XA C: Timinete ta 55.

11. Tsala swi saseka no vonaka.

TAFULA RA NONGONOKO WA VUNDZENI

Nongonoko lowu wu ta pfuna wena mukamberiwa ku hlawula swivutiso leswi u lavaka ku hlamula swona handle ko hlaya phepha ra swivutiso hinkwaro.

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI

Switlhokovetselo swa ndzawulelo: Hlamula switlhokovetselo swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI ntsena.

NOMBORO YA XIVUTISO	MUXAKA WA XIVUTISO	TIMARAKA	NOMBORO YA PHEJI
1. 'A swi tshamisekanga!	Xitsalwana	10	6
2. 'Nadzu i wa mani?'	Ximbangu	10	7
3. 'Jaha-mukhalabye'	Ximbangu	10	8
4. 'Xirilo'	Ximbangu	10	10
5. 'Swi onhakile'	Ximbangu	10	11
6. 'Wa ha swi tsundzuka xana?'	Ximbangu	10	12
7. 'Va govha xitafu'	Ximbangu	10	14
8. 'Phurofesa Dokodela HWE Ntsan'wisi'	Ximbangu	10	15

NA

Xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo: Swa boha leswaku u xi hlamula.

9. 'Xikalo xa vutomi'	Ximbangu	10	17
-----------------------	----------	----	----

*LEMUKA LESWI: Hlamula xivutiso XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE xa B, u languteriwa ku hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENGE xa C. Eka XIYENGE xa B na XIYENGE xa C, hlamula xivutiso XIN'WE ntsena eka XIYENGE xin'wana na xin'wana.

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA

NOVHELE: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.

10. <i>Mulunguntima</i>	Xitsalwana	25	19
11. <i>Mulunguntima</i>	Ximbangu	25	19
12. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Xitsalwana	25	21
13. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Ximbangu	25	22
14. <i>Ximitantsengele</i>	Xitsalwana	25	24
15. <i>Ximitantsengele</i>	Ximbangu	25	24

KUMBE

MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.

16. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Xitsalwana	25	27
17. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Ximbangu	25	27

XIYENGE XA C: NTLANGU

Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.

18. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Xitsalwana	25	31
19. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Ximbangu	25	31
20. <i>Vukosi i mberha</i>	Xitsalwana	25	34
21. <i>Vukosi i mberha</i>	Ximbangu	25	34
22. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Xitsalwana	25	37
23. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Ximbangu	25	37
24. <i>Vadyondzi va namuntlha</i>	Xitsalwana	25	39
25. <i>Vadyondzi va namuntlha</i>	Ximbangu	25	40

LEMUKA LESWI: Eka SWIYENGE SWA B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.

TAFULA RA NONGONOKO WO TIKAMBA LOKO SWIVUTISO SWI HLAWURIWILE HI MFANELO.

Tatisa mavangwa lama pfulekeke hi ku tirhisa mfungho wa gwaju (✓) ku kombisa leswaku u hlamurile nhlayo leyi lavekaka ya swivutiso.

Tafula ra nongonoko wo tikamba.

XIYENGE	NOMBORO YA XIVUTISO	NHLAYO YA SWIVUTISO LESWI FANELEKE KU HLAMURIWA	MFUNGHO WA GWAJU (✓)
A: VUTLHOKOVETSERI (Swithokovetselo swa ndzawulelo)	1–8	2	
A: VUTLHOKOVETSERI (Xithokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo)	9	1	
B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA (Xitsalwana kumbe swivutiso swa ximbangu)	10–17	1	
C: NTLANGU (Xitsalwana kumbe swivutiso swa ximbangu)	18–25	1	
LEMUKA: Eka SWIYENGE swa B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula swivutiso SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe swivutiso SWIMBIRHI swa ximbangu.			

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI**SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO****SWILERISO:**

- Hlamula swivutiso swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI exikarhi ka swivutiso swa 1–8.
- Tinhlamulo ta swivutiso swa xitsalwana swa 1 na 5, a ti ve na marito ya kwalomu ka 250–300, ti tlhela ti va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.

XIVUTISO XA 1 (XITSALWANA)

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka xona.

SWITSHONGO SWA VATSONGA – MJ Baloyi (Muhleri)**A SWI TSHAMISEKANGA! – MM Marhanele**

- 1 Masiku lawa vutswari byi hungukile,
- 2 Byi tlhela byi hundzuka vamakhensa-ri-xile.
- 3 Tinsimbha ta byona ti xaxile;
- 4 Hakunene a swi tshamisekanga!

- 5 Eswikolweni ku lo whititi!
- 6 Vutswari bya dyondzo byi hundzukile,
- 7 Nkoka wa matsalwa a wu va endlangi nchumu.
- 8 Ina, a swi tshamisekanga!

- 9 Endyangwini ntswele yi haka folosi,
- 10 Yi ba nkatara yi tlibula na swinari,
- 11 Nhloko ya muti-vito yi punyala hi ku punyisiwa,
- 12 I ntiyiso, a swi tshamisekanga!

- 13 Tikereke na tona to tlholokela;
- 14 Ripfumelo ra tona ri tingawuka ntiyiso;
- 15 Ri phoveka ngi i tabyana ra m'sehe;
- 16 Xihambano, a swi tshamisekanga!

- 17 Lomu swibedhlele i mihlolo ntsena,
- 18 Vaongori vo rhinyarhinya hi ku rhandza,
- 19 Vakulukumba na vona va nghene hi moyaya wa vukungundzwani,
- 20 Heyi, a swi tshamisekanga!

- 21 Eswitulwini tingunun'unu fotofoto!
- 22 Ku dyiwa makhondzo na swilovolovo,
- 23 Kambe lava nga ti hlawula fototo!
- 24 Ohohoo, swa ala ku tshamiseka!

25	Tiko hinkwaro ri etlele,
26	Randi yi wile,
27	Mfumo wu rhengamile;
28	Halalaa, swo n'o, ku tshamiseka!

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hi ndlela ya vutshila hakona eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla, u ri karhi u kongomisa eka nkoka wa mbuyelelo wa marito ya '... a swi tshamisekanga' lama nga eka mintila yo hetelela ya tindzimana ta xitlhokovetselo.

[10]

XIVUTISO XA 2 (XIMBANGU)

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

NANDZU I WA MANI? – M Malungana

1	Siku ndzi nga kokiwa rinoko hi xiluva lexi,
2	A ndzi yiveke dzano,
3	Ndzi boxe ta le xifuveni,
4	Nhwana a amukela xikombelo xanga.
5	Vakhale a va vurisile,
6	Loko va ku: Hambu wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka,
7	Ndzi te ndzi nga ehleketangi.
8	A ndzi byela leswaku u bihile emirini,
9	Ndzi tinwaya nhloko,
10	Nhloko yi tika onge ndzi lo rhwala dyiribye.
11	A ndzi tshama ndzi dya marhambu ya nhloko.
12	Siku rin'wana nampundzu,
13	Dyambu a ri sungula ku humesa nhompfu,
14	Manana a gongondza elawini ranga,
15	Loko ndzi huma,
16	Ndzi kume vavasati vambirhi,
17	Ku kandzela hi xiluva xanga,
18	Mbilu yanga yi tlurile yi ta tshama enkolweni.
19	Ndzi tlimbeka moya,
20	Ndzi twa onge misava yi ngo pfuleka yi ndzi mita.
21	A ri ndzi xele kambirhi,
22	Loko ndzi tshamile ehansi,
23	Ndzi vonile tatana a fika,
24	Hiloko vavasati va boxa tshumba,
25	Ndzi vone tatana a wa na xitulu,
26	A sungula ku khavaxela mihloti bya xihlangi,
27	A nela hi mpfula ku ri hava mapapa,
28	A hetelela a ahlamisa nomo.
29	'I vana va mina hi vambirhi,
30	I va ngati ya mina,'
31	Mati ya halakile,
32	Nandzu i wa mani?

- 2.1 Hlamusela leswi mutlhokovetseri a lemukisaka vahlayi swona hi xitlhokovetselo lexi. (2)
- 2.2 Kuma ntila eka xitlhokovetselo lexi lowu kombisaka leswaku jaha a ri nga ha koti ku ehleketa hi mfanelo siku ri voneke nhwana wa rona ro sungula. (1)
- 2.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka: Eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla ku vulavuriwa hi vavasati vambirhi lava a va rhumiwile ku heleketa nhwana eka va jaha. Xana vavasati lava va vuriwa yini ku ya hi ntirho lowu a va rhumiwile wona? (1)
- A Timbhoni
B Tintsumi
C Tithugamama
D Tikhomba (1)
- 2.4 Hlamusela hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke vumunhuhati hakona eka ntila wa 13 lowu nge: 'Dyambu a ri sungula ku humesa nhompfu.' (2)
- 2.5 Hlamusela hilaha xivuriso lexi nga eka ntila wa 6 lexi nge: 'Hambi wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka' xi hundzukeke ntiyiso hakona eka xitlhokovetselo lexi. (2)
- 2.6 Loko a wu ri un'wana wa vavasati lava a va heleketile nhwana eka va jaha leri ku tlhokovetseriwaka hi rona kutani u ya twa marito lama vuriweke hi tata wa jaha eka mintila ya 29 na 30 eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla, a wu ta va u endlile yini? (2)

[10]**XIVUTISO XA 3 (XIMBANGU)**

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

JAHA-MUKHALABYE – TA Ngope

- 1 Jaha ra jaha ri nga te tani,
2 Vumpohlo byi phyile,
3 Vujaha byi wungukile,
4 Vutikukumuxi na manyunyu swi ku nkwee!
- 5 Exikarhi ka vakhalabye wo twa hi rito:
6 Hi keleni maseve,
7 Mambvharambhara ya hlavelela,
8 Wo twa hi ku khwaxa ka rito leswaku comela xi hetile.
- 9 Magezi i xilovekelo,
10 I xibotha,
11 Hi yena ntsami ya laha byi bavaka,
12 Hakunene i jaha-mukhalabye.

13	Yena na mati i ximanga na kondlo,
14	Meno yakwe na ya honci ya antswa,
15	Mahlo i langavi ra ndzilo,
16	Malanga na swixalu hi le kaya,
17	Dyondzo yi n'wi landzurile,
18	Vujaha byi n'wi tlurile,
19	Kambe comela xi n'wi vukarha,
20	Xi n'wi rivata maxangu.

- 3.1 Hlamusela xifaniso xa le miehleketsweni lexi mutlhokovetseri a ku tiselaka xona hi xitlhokovetselo lexi. (2)
- 3.2 Tsavula ntila lowu kombisaka leswaku jaha leri ku tlhokovetseriwaka hi rona a ri tiphinangi hi vuntshwa bya rona. (1)
- 3.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka: Mutlhokovetseri eka ntila wa 3 lowu nge: 'Vujaha byi wungukile,' u hlamusela leswaku vujaha bya jaha leri byi ...
- A herile.
B hungutekile.
C fambile.
D pfilunganile. (1)
- 3.4 Jaha leri ri hungasa na ku nwa byalwa na vakhalabye. Hlamusela moya lowu nga kona eka jaha leri u ri karhi u seketela hi vumbhoni lebyi humaka eka xitlhokovetselo. (2)
- 3.5 Hi wihi nkoka wo va mutlhokovetseri a tirhisile rihlawuri 'hakunene' eka ntila wa 12 lowu nge: 'Hakunene i jaha-mukhalabye'? (2)
- 3.6 Loko a wu ri un'wana wa vakhalabye lava a va nwa byalwa na jaha leri, hi xihi xitsundzuxo lexi a wu ta va u xi nyikile jaha leri ku tlhokovetseriwaka hi rona eka xitlhokovetselo lexi ke? (2)

[10]

XIVUTISO XA 4 (XIMBANGU)

Hlaya xithhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XIRILO – KJ Ngobeni et. al.

- 1 Nhlavhu ya tihanyi yi n'wi hlanhlile.
- 2 Rihlampfu pfitlo, xi rhwele xikhozana
- 3 Nhlomulo wu phutsela mbhaha ni swikukwana
- 4 Ku kala ni un'we wo n'wi ttherisa
- 5 Ku ya eswikwembyini swa rikwavo.
- 6 Mihloti ya noni bya Limpopo khuluu!
- 7 Makhukhuri ni mitsandze swa n'wi tshikelela.
- 8 Swivungu swa makanyeka evuton'wini byakwe.
- 9 Xivundza xi fukamela xiviri xakwe.
- 10 Babayaa, jaha ra Valambya ri yile!
- 11 N'wina vakhandli-va-nhlonge khongetelani.
- 12 N'wina vakhongereri nyiketani hi Johana 14.
- 13 Na n'wina vaakelani khomani xikatla.
- 14 Mi ongola mbanga leyi pfempfaka ngati,
- 15 Mi bohelela phokolo ra mufelakazi.
- 16 Muveleki nala wa ntima i xuka.
- 17 U rindzele nhluvulo bya nkorhoki,
- 18 U rindzele n'weti wa xinyami.
- 19 Cheke ku fika, vunoni nkwee!
- 20 Swa rivala a swi orhi ndzilo ka!
- 21 I swa yini leswo rhurhela exilungwini
- 22 Va karhi va ha tikiwa hi nala?
- 23 I swa yini leswo tlakula xibebula-vhilwa,
- 24 Va karhi va ha tsundzuka fambelo ra yena,
- 25 Lero famba xi nga mafenyeni?
- 26 N'wina vaswirhundzu zilani!
- 27 N'wina vabvana yilelani!
- 28 Mi nga lungi ndhavuko hi xilungu,
- 29 Mi nga nyanyuriwi hi botere,
- 30 Mi ta yi mbyindla hambu mundzuku.

- 4.1 Nyika hungunkulu leri mutlhokovetseri a byelaka vahlayi rona hi mintila leyi nga hundziki MUNE. (2)
- 4.2 Hi wihi ntila lowu mutlhokovetseri a byelaka vaxisati lava nga loveriwa hi vanuna va vona leswaku va fanele ku tshama va rila vanuna va vona va nga si tikatsa eka swo tala swa misava? (1)
- 4.3 Hlawula nhlamulo leyi nga ta hetisa xivulwa lexi nga laha hansi eka leti landzelaka: Mutlhokovetseri eka ntila wa 22 u ri: 'Va karhi va ha tikiwa hi nala?' 'Nala' i lapi kumbe nguvu ... leyi ambariwaka loko ku loviwile.
- A yo basa
B ya ntima
C yo tshwuka
D ya wasi (1)

- 4.4 Hlamusela hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke vumunhuhati hakona eka ntila wa 3 lowu nge: 'Nhlomulo wu phutsela mbhaha ni swikukwana.' (2)
- 4.5 U nga vula yini hi matitwelo ya mutlhokovetseri ehenhla ka mhaka leyi a byelaka vahlayi hi yona eka xitlhokovetselo lexi? (2)
- 4.6 Xana leswi endliweke hi wansati loyi wa noni swa humelela evuton'wini bya masiku hinkwawo ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[10]

TSIMA RA VUTLHOKOVETSERI – MJ Baloyi et al**XIVUTISO XA 5 (XITSALWANA)**

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka xona.

SWI ONHAKILE – ME Mhinga

- 1 Vatswari i vayeni emindyangwini ya vona,
2 I ntiyiso i vavhakachi.
3 Phela vaendzi a va na rito emutini wolowo,
4 Loko o tokolo, u dye naxo!
5 Kambe yena ve i mutswari.
- 6 Etikweni ku borile,
7 Leswi swi hanyiwaka swo titiva.
8 Vana i vamaendla-hi-ku-rhandza,
9 I mani a nga vaka na xivindzi,
10 Xa ku va komba laha mati ma faneleke ku famba ha kona?
11 Swa rivariwa leswaku n'wana a hi wa un'we,
12 Hikuva se swilo swi onhakile.
- 13 Eswikolweni vadyondzisi va khomile nyarhi hi timhondzo,
14 Dyondzo ya kona vo kapudza bya ricece,
15 Hi hala tlhelo ricece ra kona ri karhi ku kampfunya,
16 Mukapudzi na yena wa sindzisa hikokwalaho ka rirhandzu,
17 Manu ku hava, i mani a twaka ndlala kasi?
18 I ntiyiso swilo se swi onhakile.
- 19 Hambi tintiho ta munhu a ti ringani,
20 Ku ni hosi hi yoxe na mafahinhlomulo xi kona tshamelankambana kwala xandleni.
21 Tintiho leti ti nyikana nhlonipho,
22 Rin'wana na rin'wana ri tirha leswi ri nga endleriwa swona,
23 Kambe eka hina vanhu, wo tlanga hi nkarhi,
24 A ku na lonkulu hambu lonsongo,
25 Hakunene swi onhakile.
- 26 Tolo u longile mabutsa ya yena khatsaa!
27 U tsutsumile na swa yena.
28 Laha mutswari a a komba ndlela leyinene,
29 Laha n'wana a a tshama a ri n'wana,
30 Kambe sweswi swi onhakile.

- 31 Loko n'wana a hambuka, a a cambutiwa,
 32 Kambe sweswi, ku n'wi tshuvanyana u tsutsumela eka vanawu.
 33 Ku pfumala swa le mandleni u ri mutswari u tihehlerile,
 34 U ta swi hlaya hi xin'wexin'we.
 35 Veri ku na timfanelo ta vana!
 36 Ta mutswari tona to kandziyeriwa ke?
 37 I ntiyiso swi onhakile!
- 38 A hi tlheleleni emarhumbini.
 39 Laha mutswari a a ba swigingi swi twala,
 40 Laha vukosi a byi veka nawu wu xiximiwa,
 41 Laha n'wana a a tiva xivandla xakwe.
 42 Ekaya, etikweni hambu kwihi na kwihi,
 43 Loko ho endla leswi, hi ta twa ku nandziha ka mihandzu ya kona,
 44 Tiko ra hina ri ta va ni xindzhuti.
 45 Hi ta swi vona swi lulama!

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke ririmi hi ndlela ya vutshila hakona eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla, u kongomisa eka nkoka wa mbuyelelo wa marito ya '... swi onhakile' lama nga eka mintila yo hetelela ya tindzimana ta 2 kufika eka 6.

[10]

XIVUTISO XA 6 (XIMBANGU)

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

WA HA SWI TSUNDZUKA XANA? – KJ Ngobeni

- 1 Wa ha ri tsundzuka siku rero,
 2 Siku ra xidzedze xo kala moya,
 3 Sikunkulu ro boha fundzu ra timbilu terhu,
 4 Ti bohiwa hi ngoti ya nhlampfurha,
 5 Timbilu terhu ti ba swigingi,
 6 Mintwiwo yerhu yi hlavelelana hi xikhiyana.
- 7 Wa ha swi tsundzuka loko ndzi ku ngwingwela,
 8 Loko ndzi vhikavhika swikhovokhovo swa nhova,
 9 Loko ndzi pandza mananga ya sala ya hlanganile,
 10 Ndzi pela mikova na milambu ndzi penga ndzi pengela wena,
 11 Ndzi ehlekete nxingo wa vukufukufu bya mbilu yaku,
 12 Ndzi tsundzuka ku xingwa no vukarhiwa hi wena bya rikhada ro kala?
- 13 Mina ndza ha swi tsundzuka,
 14 Ndza ha ri ni xona xivoni xa kona,
 15 Ndzi vona hambu ku rhomba kaku,
 16 Ndzi vona loko wa ha tsalatsala ehansi hi nenge,
 17 Ndzi ri karhi ndzi ba khwela hi khehele,
 18 Ni ku tlhaveka ka mbilu yaku ndza ku vona.

19 Ndza ha tsundzuka mina,
 20 Ndza ha yi vona na mbilu yaku loko yi ba yi pompa ngati yi vila yi kaluma.
 21 Hambu ku hefemuteka ka wena ndza ha ku twa hi nomo lowu.
 22 Hambiloko u nyuma u ndzi yiva kunene hi tihlo,
 23 Ndzi tlherisela hi ku ku tlhava hi fumu ra tihlo,
 24 Kutani u govela vurhena.

25 Kumbe u swi rivele,
 26 Loko u ku: 'swi tiva hi wena'?
 27 Ndzi ku: 'wa hembra'
 28 Kutani ndzi tiba xifuva embilwini,
 29 Hikuva a ndzi phasile gentle,
 30 Leri ndzi kokeke rinoko malembe na malembe ndza ha hlayelela magoza.

31 Swi kahle loko hi swi tsundzuka handle ko sindzisiwa hi 14 Nyenyenyani,
 32 Hi pfuxelela miehleketo yerhu siku leri ngo va siku handle ko kanganyisana,
 33 Hikuva miehleketo ya rirhandzu yi lava ku tshamela ku nyanyuriwa,
 34 Leswaku yi nga titimeli yi bola,
 35 Leswaku yi tsakamisiwa yi phofula vuxungu bya ritsondze ra rirhandzu.
 36 Wa ha swi tsundzuka xana?

- 6.1 Hlamusela leswi mutlhokovetseri a hi byelaka swona hi xitlhokovetselo lexi hi mintila leyi nga hundziki MUNE. (2)
- 6.2 I khale jaha leri nga eka xitlhokovetselo ri rhandza nhwana loyi ri nga n'wi gangisa kambe swi ri tekele nkarhi ku n'wi landza hi ku va ra ha tiehleketi kahle. Hi wihi ntila lowu tiyisisaka mhaka leyi? (1)
- 6.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka: Mutlhokovetseri eka ntila wa 16 lowu nge: 'Ndzi vona loko wa ha tsalatsala ehansi hi nenge' u hlamusela leswaku nhwana loyi a a ...
- A tsakela ngopfu ku tsalatsala loko a vulavurisiwa hi jaha leri.
 B chava loko a fanele ku hlamula xikombelo xa jaha leri.
 C xixima loko a fanele ku hlamula xikombelo xa jaha leri.
 D nyuma loko a fanele ku hlamula xikombelo xa jaha leri. (1)
- 6.4 Hlamusela leswi xivulavulelo lexi nga eka ntila wa 3 lowu nge: 'Sikunkulu ro boha fundzu ra timbilu terhu,' xi vulaka swona. (2)
- 6.5 Xana nkoka wa ncino lowu humelerisiwaka hi ntila wa 20 lowu nge: 'Ndza ha yi vona na mbilu yaku loko yi ba yi pompa ngati yi vila yi kaluma' hi wihi? (2)
- 6.6 U nga vula yini hi thoni ya mutlhokovetseri eka xitlhokovetselo lexi? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

(2)
[10]

XIVUTISO XA 7 (XIMBANGU)

Hlaya xithhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

VA GOVHA XITAFU – MT Mahuntsi

- 1 A hi hinkwavo va swi twisisaka, vo govha xitafu.
 2 Loko swi ta eka timhaka ta tipolotiki.
 3 Van'wana va yengiwile hi mali,
 4 Van'wana va yengiwile hi vanghana,
 5 Van'wana a vo bohiwa hi xiyimo,
 6 Xiyimo xo landzelela varhandziwa va vona,
 7 Xiyimo xo handzela mindyangu ya vona,
 8 Ivi va tikuma va ri varhangeri.
- 9 Hi swi vona hi mitirho ya vona,
 10 Mitirho ya vona ya vukanganyisi na vukungundzwana.
 11 Loko va ha ri exitulwini va sengela enon'weni.
 12 Va sengela enon'weni va tshika thunga ri lo n'hwaa!
 13 Loko se ti sungula ku hisa va pana sikisi,
 14 Va pana sikisi va ya tisungulela xiphatananyana,
 15 Ivi mabofu ma ku hi le ndzhaku hi kwala!
 16 Ma ehleketa ku ya dyelavu le mahlweni,
 17 Kasi xihlovo xa le mahlweni xi dlayisa torha.
- 18 Lava ntamu va titumbuluxela mitlawantlawa,
 19 Va gudula na leti a ta ha lava ku dyela.
 20 Va gudula na leti a ti va tekela enhlokweni.
 21 Va rivala leswaku tihove ti ya nwa ndondzo,
 22 A swi nga olovi ku tlhelela endzhaku,
- 23 Ngopfungopfu loko u suka u dungile xihlovo,
 24 U dungile xihlovo u rivala siku ra mundzuku.
 25 Ngopfungopfu loko u suka u lumile rintihho,
 26 Rintihho leri a ri ku dyisa mukapu.
- 27 N'wana loko a kala a dzivula u na swendlo,
 28 Swendlo swa matshalatshala yo paluxa vuhava bya mutswari.
 29 Wa rivala leswaku ekaya hi le kaya na yena u ta va mutswari siku rimbe.
 30 I nyoka ntsena yi nga vuyeliki edzivulweni ra yona.
 31 Phela vukati va kandza hi mbilu.

7.1 Hi xihhi xifaniso xa le miehleketsweni lexi mutlhokovetseri a hi vumbelaka xona eka xithhokovetselo lexi? (2)

7.2 Tshaha ntila eka xithhokovetselo lowu hlamuselaka leswaku hambiloko swiyimo swi tika eka mavandla yo karhi ya tipolitiki, swirho swi fanele swi tiyisela. (1)

- 7.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka: Xana rito 'mabofu' leri nga eka ntila wa 15 ri vula yini eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo?
- A Vanhu lava nga fambiki.
B Vanhu lava nga vulavuliki.
C Vanhu lava nga voniki.
D Vanhu lava nga twiki. (1)
- 7.4 Hlamusela hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke xivulavulelo hakona eka ntila wa 24 lowu nge: 'U dungile xihlovo u rivala siku ra mundzuku.' (2)
- 7.5 Hi wihi nkoka wa ku va mutlhokovetseri a tirhisile ntlhaviketo kusuka eka ntila wa 25 lowu nge: 'Ngopfungopfu loko u suka u lumile rintihlo,' kufika eka ntila wa 26 lowu nge: 'Rintihlo leri a ri ku dyisa mukapu.'? (2)
- 7.6 Hi swihi leswi u nga tsundzuxaka vanhu lava ku tlhokovetseriwaka hi vona ehenhla ka endlelo ra vona ra swilo loko swi ta eka swa tipolotiki? (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 8 (XIMBANGU)

Hlaya xithhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

PHUROFESA DOKODELA HWE NTSAN'WISI – MJ Baloyi

- 1 I mani Mutsonga loyi a nga wu twangiki ngulumelo wa mitirho yakwe?
2 Hi vula ngulumelo wa ndlati ya vukorhokeri,
3 Vukorhokeri etimbiveni ta dyondzo, vutsari, vurhangeri, ...
4 Hi ri a a swekiwile a chuluriwa etimbiveni letikulu ta vunyuperi bya dyondzo,
5 Dyondzo yi kala yi ku: 'Xikovela i hosi!'
- 6 Yunivhesiti ya Afrika-Dzonga yi n'wi an'wisa mafi ya vutivixidzi a khula masi ya Kanana,
7 Yunivhesiti ya Washington DC, le Hartford kwale Amerika yi n'wi peta exidziveni,
8 Xidziva lexi a xi konya hi tingwenya ta vutivi byo vona ni swa le mpfungwe,
9 Empfungwe laha ku bvutameke swinyamazana swa vuxungu bya vutivixidzi ntsena,
10 Xi nyokovela n'wana N'wa-Risenga nyupe, ku ya hakuta dyondzo!
- 11 Ina, hi yena mabulandhlela wa swikolo swa Shiluvane na Bokgaga,
12 Vunhloko bya xikolo bya ha ri ni xidzidzi,
13 Ku nga ri lebya namuntlha byo tumbiwa kunene emakorhweni ya matshelwa,
14 Matshelwa yo tilavela swa wona ntsena.
15 Tinhloko ta swikolo hi hlaya vo tanihi Hudson William Edison Ntsan'wisi.

- 16 Khale vukamberi bya swikolo bya ha julukeriwa,
 17 Bya ha dinga comana ra swikwembu swa ndzhundzha,
 18 Xi hlanganisa Timbalantshaveni, Zoutpansberg, Sibasa, ...
 19 Xi ri karhi xi buluka ximoko xa dyondzo,
 20 Dyondzo yi kala yi nwelela ni le ka leti nweke ndzondzo.
- 21 Yunivhesiti ya Turfloop yi ba khwela yi tswiyota xinkakaka xa dyondzo,
 22 Xi ta kapuza vana lava tivikaka ndlala ya madambi ya nkalavutivi.
 23 Vuphurofesa bya Tindzimi ta Xiafrika i ntangha ya munhu?
 24 Musungi, Makomba Ndlela, Swivulavulelo, ... vuxungu bya vutivi byi nhlatiwa
 ephepheni ro basa paa!
 25 Lava mano va tsutsumela ku ya godyiwa ku kuma nsawuto eka timamba ta
 nhova.
- 26 Yuropa na Amerika va n'wi tiva kahle n'wana N'wa-Risenga,
 27 Hi rihi ririmi leri a a tilumaluma eka rona?
 28 Kasi tihosi ta Vatsonga loko ti ya n'wi titivula le Turfloop a ti lo khohlwa?
 29 U nga ndzi voni nandzu wena Turfloop loko ndzi ku simula,
 30 Na wena mavito u lo fusa ka!
- 31 Vuholobyenkulu bya Gazankulu,
 32 1969, xihlawuhlawu xa ha ri bombo ra lavo basa,
 33 Ntsan'wisi a tluta xikepe xa ntima dzwii!
 34 Rendzo a ri kongoma eKanana.
 35 Wena xidemokirasi u nga ndzi hlundzukeli loko ndzi phofula ta tolo, ndzo
 tshwa.
- 36 Swimonyo sweswo loko Mutirhelamfumo a sindzisiwa ku ya khula murhu wa
 dyondzo?
 37 Swisandzu sweswo loko Mutsonga a paluxeriwa vupolotiki bya vumundzuku?
 38 Swisololo sweswo loko u landzula ku sayinela vutshunxeke bya Gazankulu?
 39 Swona a byi ri vutshunxeke muni evuhlongeni bya Maafrika ya Afrika-Dzonga?
 40 Leswi a wu sundziwa ke, loyi a a ta va a ku pfarile a ta va a tekile xibohe
 muni?
- 41 Xinyanyu xa riphume xi hi pfumate swinyingi,
 42 'Mitirho ya vulavula' i phuphu ra vutiyimiseri eka vukorhokerixidzi.
 43 Hi rihi siku leri dzunekaka,
 44 Exikarhi ka 11 Mawuwana 1920 na 23 Nyenyankulu 1993?
 45 Mina ndzi ri xidemokirasi a xi ta va xi ku amukerile tanihi mabulandhlela wa
 dyondzo ya xidemokirasi.
- 46 U nga ndzi hlunameli wena xidemokirasi hikuva wena a wu ni nandzu,
 47 Futhi wena u tile ni swo tala leswo saseka,
 48 Hi lo kumeka ha ha xipile hi malanga ya nkalavutivi,
 49 Ha ho gugurhuteka ni namuntlha.
 50 Tetee, rhula Majeje; tiwisele hikuva ya wena u khatsile ndzima khatsa!
- 51 Ingi hi nga va ni mano yo arhavela exihlobyeni xaku,
 52 Hi va swidyondzeki leswi nga biki matsanya,
 53 Swidyondzeki leswi nga tilaveliki swa swona ntsena,
 54 Swidyondzeki leswi hisekelaka ku vumba vun'we erixakeni,
 55 Swi nga khathaleki ku ri mani u thwasile eyunivhesiti yihi.
 56 Swona!

- 8.1 Hi mintila leyi nga hundziki MUNE, nyika nkomiso wa xitlhokovetselo lexi. (2)
- 8.2 Hi wihi ntila lowu kombisaka leswaku Phurofesa Dokodela HWE Ntsan'wisi a a kota ku vulavula tindzimi to tala hi ku hetiseka? (1)
- 8.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka: Handle ka ku va Phurofesa Dokodela HWE Ntsan'wisi a ndhundhuzeriwa hi mintirho ya yena leyinene, hi swihi swin'wana leswi a a hlawulekile hikwalaho ka swona?
- A A a twisisa swinene.
B A a yingisela swinene.
C A a dyondzekile swinene.
D A a rhandza vanhu swinene. (1)
- 8.4 Hlamusela leswi mutlhokovetseri a lemukisaka vahlayi swona hi xitlhokovetselo lexi. (2)
- 8.5 Mutlhokovetseri eka ntila wa 10 u ri: 'Xi nyokovela n'wana N'wa-Risenga, ku ya hakuta dyondzo!' Xana hi wihi nkoka wo tirhisiwa ka xitwananisi xa ntsongahato 'xi' eka ntila lowu? (2)
- 8.6 Ku va mutlhokovetseri a tsarile xitlhokovetselo a ndhundhuzela Phurofesa Dokodela HWE Ntsan'wisi i mhaka ya kahle eka vahlayi. Seketela mhaka leyi. (2)

[10]**NA****XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO (SWA BOHA LESWAKU U XI HLAMULA)****DZUNDZE RA SWITLHOKOVETSELO – KJ Nkuzana****XIVUTISO XA 9 (XIMBANGU)**

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XIKALO XA VUTOMI – MM Marhanele

- 1 Van'wamahanya-hi-Jomela loko wo xika ...
2 U nga si heta vo mitela marha,
3 Loko u ya ku – lo,
4 Se va dludle khuvi ro navela.
- 5 Hi lexi xikalo,
6 Ndzi hlaya xikalo xa vutomi,
7 Lexi un'wana ni un'wana a nga naxo!
8 A ndzi hlayi xona lexo fayeka,
9 A ndzi vuli xona lexo korhameriwa,
10 Xi korhameriwa hi va manghumbhu,
11 Xi korhameriwa hi va mukhomolela.

- 12 Emutini wa ka n'wina u xikalo,
13 Xikalo lexi ku nyikaka vito,
14 Vito ra leswi u nga xiswona.
- 15 Etikweni na kona u ni xikalo;
16 Xikalo lexi ku nyikaka xitulu xo ringana wena.
17 U dyisa hi xona xikalo lexi,
18 U kombiwa xichavo xo ringana xikalo lexi.
- 19 Loko xo tshuka xi hume esakeni,
20 Tiva xikalo xaku xi yisiwe ehansi.
21 Kambe loko wo engetelela vutivi byaku –
22 U havela u haverile leta ntima;
23 U hakara mihizo ya mihlovohlovo,
24 Tiva xikalo xa wena emutini ni le tikweni,
25 Tiva xi vekiwe ehenhla;
26 Xi hundzuka rivoni leri voningelaka va matiko.
27 Hi xona xikalo lexi akaka tiko,
28 Hikuva lexi a xi tswali vudakwa,
29 A xi tswali tinyimpi,
30 A xi tswali babalazi.
31 Xikalo lexi hi xona tiko ra hina –
32 Ri xi lavaka hi mahlo-ngati.

- 9.1 Nyika mongo wa xitlhokovetselo lexi hi mintila leyi nga tluriki MUNE. (2)
- 9.2 Loko munhu a tekela enhlokweni leswi ku tlhokovetseriwaka hi swona a nge pfuni tiko ra ka vona ntsena kambe u ta pfuna na matiko man'wana hi ku angarhela. Kuma ntila eka xitlhokovetselo lowu tiyisisaka mhaka leyi. (1)
- 9.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka: Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 22 a ku: 'U havela u haverile leta ntima' u vula ...
- A tintangu ta swa dyondzo.
B tisudi ta swa dyondzo.
C tithayi ta swa dyondzo.
D tigaweni ta swa dyondzo. (1)
- 9.4 Katsakanya mintila ya 6 na 7 leyi nge: 'Ndzi hlaya xikalo xa vutomi' na 'Lexi un'wana ni un'wana a nga naxo!' kutani u vula leswi yi hlamuselaka swona eka xitlhokovetselo lexi. (2)
- 9.5 Hlamusela nkoka wa ku va mutlhokovetseri a tirhisile ntlhaviketo kusuka eka ntila wa 15 lowu nge: 'Etikweni na kona u ni xikalo,' kufika eka ntila wa 16 lowu nge: 'Xikalo lexi ku nyikaka xitulu xo ringana wena.' (2)
- 9.6 Xana u nga va tsundzuxa yini vanhu lava nga tekeliki enhlokweni timhaka ta xikalo lexi ku vulavuriwaka hi xona eka xitlhokovetselo lexi? (2)

[10]**NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30**

XIYENGE XA B: NOVHELE**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- Lemuka: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 10 (XITSALWANA)**MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Kombisa hilaha Johnson Hlongwane a endleke vukungundzwana efemeni ya PPE hakona a kala a lahlekeriwa hi xikongomelonkulu xa ntirho wa yena.

[25]**XIVUTISO XA 11 (XIMBANGU)****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA A

'Noria Nyeleti Mthombeni,' ku vitana phorisa Maluleke. ... U vitanisa leswi Nyeleti u pfaleriwile le xikamaranini xa swibochwa. A a ri karhi a vulavula na Levy. Richworth na Sasavona ana vona se va tshamile kwala ndzeni ka xikhotwana xa kwala ka majisitarata.

Ku ya ta phorisa rin'wana handle ka leri ri nga eku vitaneni ri fika ri pfula xihekana. A 5 humesa Nyeleti ni majaha man'wana manharhu.

'A hi yenii!' A vula hi ku va susumeta. 'Hatlisa' A susumeta Nyeleti.

Mpfhuka Levy a nga lo ntsee, o languta leswi nga eku humeleleni. A swi katsa na leswi Nyeleti a nga n'wi byela leswi a swi n'wi humelela le xijelanini. Mbilu xi pandza.

Swi nyanyisa hi leswi Nyeleti a a rila a vuyelela, a mpfikula hi rito ra leswaku yena 10 mhaka ya cheke leyi a ngo yi tiva.

Levy ana a a yile eka muchuchisi ku ya twisisa mhaka ya kona. Va va va n'wi byerile leswaku yi ta hundziseriwa emahlweni hikuva yi fanele yi kambisisiwa. Loko yi ri mhaka ya ku beyila yena Muchuchisi Makhubele u ta vulavula na majisitarata, a humesiwa hi mali yo ringana dzana ra tirhandi. Mhaka leyikulu leyi lavaka hi Levy na 15 vaSasavona i ku vona Nyeleti a humile ejele. Mugqhivela na Sonto hinkwawo a a ri exitokisini a ri karhi a cangayisiwa hi swibochwa. Va n'wi endla mihlolo ya vona hinkwayo. Futhi leswi na phorisa Navela a a tlhele a n'wi lathela a vula leswaku i mbyana ya vona a va yi lerhise, va lo tlanga hi yena!

- 11.1 Boxa mbangu lowu hungu leri nga eka ntshaho lowu nga laha henhla ri humelelaka eka wona. (1)
- 11.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka: Loko muhlamuseri a ku: Mugghivela na Sonto hinkwawo Nyeleti a a ri exitokisini a ri karhi a cangayisiwa hi swibochwa, u vula leswaku Nyeleti ...
- A a a vutisiwa swivutiso hi swibochwa.
B a a xanisiwa hi swibochwa.
C a a cina na swibochwa.
D a a yimbelela tinsimu na swibochwa. (1)
- 11.3 I yini lexi endleke leswaku ku va na vuxaka exikarhi ka Levy na Richworth? (2)
- 11.4 Xana ku miyela ka Levy ekhoto swi kombisa yini mayelana na matitwelo ya yena? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 11.5 Hikwalaho ka yini vanghana va Nyeleti va tibohile ku va kona hi siku ra ku tengisiwa ka yena ekhoto? (2)
- 11.6 Hlongwane u na ntlimbo efemeni ya PPE. Kombisa muxaka wa ntlimbo lowu a nga na wona kutani u seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 11.7 Hi ku vona ka wena, hikokwalaho ka yini phorisa leri humeseke Nyeleti na majaha man'wana manharhu ri n'wi susumetile no tirhisa rito ro lerisa ra 'Hatlisa!?' (1)

NA

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA B

Ku fika eka Khuzwayo a fika a ku le, dyambu ra Mugghivela hinkwaro! Swi katsana ni leswaku phela ni masiku laman'wana o etlela bya mpfundla. Mikarhalo, mafidzula swi n'wi tshimbitela, a etlela ra nkalanorho.

Ku pfuka ka yena se a ri rhengile ri tlhela ri holela. Lunga ni vanghana va yena va tshamile va ri eku byi nweni. Phela bya tshwa eka Lunga. U lo swi khwa, swa malume wa yena! Se na ku rhenga ri rhengile na vona. Munhu o twa hi mabulu ya kona. ... 5

'Bra John!' Ku vitana un'wana wa vanghana va Lunga. '*Jy is op!*'

Hlongwane wa ha khome hi ritsandzi ra vurhongo. A yima kwala mahlweni ka vona.

A vulavula na vona hi ku titshandza ku karhala ni mpfhuka wa Giyani nivusiku. 10

Lunga a chela bya xipiriti enghilazini a n'wi nyika.

'Ma nga tlharamula mikarhalo malume,' ku vula Lunga.

'*Gents, this is my uncle, my real uncle ...*'

Kwalaho lava a va nga n'wi tivi va suka va yima va n'wi xeweta. Mpfhuka a nga gagadela nghilazi hi voko ra ximatsi. Ku rhandza swa le henhla o na kukumuka hayikhona! A boxa ta vukulu bya yena bya le Giyani ... 15

Hlongwane a nga tshamangi na vona nkarhi wo leha. U sukile a ya tichela hi mati. A cinca ni swiambalo. A dya swakudya. Kwalaho se a vuya hi xidumo. Byi tshwa! A byi sungula khwatsi ku byi kukutlela. A nghena ni le mabulwini. Ku tikukumuxa! I mani a tshamaka eGiyani ku kaneta?

20

- 11.8 Xana Lunga Khuzwayo a a tshama kwihhi naswona a a tirha ntirho muni? (2)
- 11.9 Hi yihi mhaka leyi susumeteke Hlongwane ku kala a ehleketa ku endzela ekaya ka Lunga? (2)
- 11.10 Ku yelana loku nga kona ka mahanyelo exikarhi ka Hlongwane na Lunga hi kwihhi? (2)
- 11.11 Hi yihi mhakankulu leyi mutsari a lavaka ku lemukisa vahlayi hi tsalwa leri ra Mulunguntima? (2)
- 11.12 Ximunhuhathwandlandlamuko i ximunhuhatwa lexi cincaka ku ya hi swiyimo. Loko xi holoveriwa a xi swi koti ku miyela kumbe ku titsongahata, na xona xa hlamula. I mani ximunhuhatwa xa muxaka lowu eka tsalwa ra Mulunguntima? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 11.13 Hi ku vona ka wena, i yini lexi endleke leswaku Chavalala loko a vuya hi le Europe a nga chuhi loko a byeriwile leswaku u rindzeriwile hi ku khomiwa a ya pfaleriwa ejele hi ku va a yivile cheke? (2)
- 11.14 Loko a wu vile na nkateko wo va kusuhi na Hlongwane, a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana na ku lava ku hlongorisa Chavalala entirhweni handle ka nandzu? (2)

[25]

XIVUTISO XA 12 (XITSALWANA)

MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mtombeni

Mufundhisi Tihomandloti, tata wa Madambi na Nyiko a a ri mufundhisi wo tiveka eChiawelo na le ka tindhawuakelana. Makumu ya vutomi bya yena eka tsalwa ya paluxa ku tsana na ku tsandzeka ku tiyisela ku tika ka swiyimo swa vutomi hi ku angarhela. Loko a wu lo nyikiwa nkarhi wo n'wi vulavurisa, hi swihhi leswi a wu ta va u n'wi tsundzuxile swona leswaku a papalata makumu layo tano ya vutomi bya yena?

[25]

XIVUTISO XA 13 (XIMBANGU)**MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mthombeni**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA C

Moya wa Solani wu humile wu tlhandlukela ehenhla wu hambana ni nyama ni swa misava ...

Swo va erivaleni leswaku timbilu ta vanhu vo tala ni ta maxaka ya Solani ti sale emihlotini ni le mahlomulweni, ku khunguvanyeka ni swiviti.

Movha wa xibedhlele wu fikile hi nkarhinyana wolowo. Va n'wi tekile hi vukhwatsi va 5
titimerisile mimoya ya vona hikuva eka vona ku rhwalela mitsumbu i vuswa ni
nyama. Naswona a swi pfuni nchumu ku vutisela loyi a endleke mhaka ya kona
hikuva vanhu va Joni a va voni nchumu, a va twi nchumu loko munhu a dlayiwa –
hambi va ri vafundhisi vo khongela hi timbilu ta vona swi helela kona. Loko vanhu va 10
hangalaka loko movha wa xibedhlele wu fambile, mufundhisi, N'wa-Basana na
Cheyeza va vuyerile endlwini va nghena va tshama. A nga kona loyi a nga phofula
miehleketo ya yena ku sukela engoleni ku fikela loko va tshamile endlwini.

Cheyeza a ku, 'Hina hi rila hi vana lava hi xanisaka kasi va kona lava rilelaka lava fambeleke makumu laha misaveni.'

'Hakunene swa masiku lawa swi tsanisa mbilu loko munhu a swi ehleketa ni ku swi 15
ringanisa ni vutomi bya va tolo. Lexi hi faneleke ku xi khensa hileswaku a hi tivi loyi
a yaka la kunene exikarhi ka hina ni lava feke, handle ka Xikwembu ntsena. Leswi
loyi hi nga n'wi vona a file namuntlha u siyele hina milandzu yo tirilela hikuva hina ha
ha kongomile hi ku fa. Yena u fele ku hanyela ra makumu, kasi hina hi hanya hi
rindzele ku fa,' ku tikirheta marito ya mufundhisi. 20

- 13.1 I yindlu ya ka mani leyi mufundhisi, N'wa-Basana na Cheyeza va nga vuyela eka yona va ya tshama naswona hikokwalaho ka yini Cheyeza a kumeka na yena a ri eka yindlu leyi? (2)
- 13.2 Xana Mufundhisi Tihomandloti a a ri na malembe mangani yo tswariwa? (1)
- 13.3 Loko Mufundhisi Tihomandloti a vulavula na Cheyeza kun'wana etsalweni u ri: 'Lexi nga kona hi leswaku mutswari un'wana ni un'wana u fanele ku kanya tinguvu a letela vana va yena hi matimba ya yena hinkwawo.' U nga vula yini ehenhla ka marito lawa? (2)
- 13.4 Hlamusela matirhiselo ya mutsari ya xigego eka marito lama landzelaka: 'Va n'wi tekile hi vukhwatsi va titimerisile mimoya ya vona hikuva eka vona ku rhwalela mitsumbu i vuswa ni nyama.' (2)
- 13.5 Endzhaku ka loko Celela, n'wana wa Cheyeza a ta va a baleseriwile hi maphorisa u balekile a ya ekaya loko lava a a ri na vona va loverile kwalaho. Xana xivangelo xo va a landziwile hi ntlhanu wa maphorisa ekaya hambiloko a a baleseriwile ku nga va ku ri xihi? (2)

- 13.6 Swiendlo swa Mufundhisi Tlhomandloti eka tsalwa swi humelerisa muxaka wo karhi wa ximunhuhatwa. Hi xihhi ximunhuhatwa xa kona? Tlhela u hlamusela leswaku hikokwalaho ka yini u hlawurile muxaka wolowo wa ximunhuhatwa. (2)
- 13.7 Loko a wo va na nkateko wo ya tshama eJoni, hi swihi leswi a wu ta tsakela leswaku swi endliwa loko vanhu va kuma munhu endhawini yo karhi a dlayiwile? Kongomisa nhlamulo ya wena eka leswi nga eka ntshaho lowu nga laha henhla. (2)

NA

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA D

'Ndza mi tlangela tatana, ku mi tlangela ka mina ku kongome ku lehisa ka n'wina mbilu, ku ndzi byela ntiyiso wa mbilu ya n'wina handle ko ringeta ku ndzi tsakisa hi vumbabva.

Xikwembu xi va na n'wina.'

Madambi u sukile a famba a ri karhi a mpfikula ni ku hlangula mihloti. 5

Tlhomandloti na yena u sele a tivutisa loko a hoxile hi ku lava leswaku muti wa yena wu tshama wu ri wa Vatsonga. Swi sarile swi n'wi karhata moya wa yena, a nga swi tivi leswi swi nga swona evuton'wini bya munhu. U ringetile ku vona xihoxo xa yena eka leswi a nga swi byela n'wana wakwe, kambe ko fana ni kwala.

Hi siku ra vumbirhi Madambi u vonile Soluka wa yena. Endzhaku ka loko a n'wi hlamuserile hinkwaswo leswi nga vula hi tata wa yena u hetelele hi marito lawa: 'Soluka wa mina, u wa mina ku ya fika emakumu ka vutomi bya misava. U ta tshama u ri xingwavila xa mbilu ya mina, sagwati ra xiviri xa mina. Eka mina u ta va nghamu ya mina hi moya ni miehleketo – wena u wa mina ku sukela siku leri ndzi nga boha fundzu ra xitshembiso xa mina.' 15

Hi ta tekana evuton'wini bya hina bya moya, laha mimoya ya hina yi nga ta va ya Xikwembu; laha ku tsaka ka hina ku nga ta phuwetela hi tinyeleti ni n'weti ...'

'U nga ndzi hlamuli Soluka. Tatana hi vona va faneleke ku ndzi hlamula va tlhela va ongola moya wa mina hi mafurha ya tinhlapfurha ta rirhandzu.'

- 13.8 Madambi a a thiyiwile mavito hikokwalaho ka futa na vufendze lebyi a a ri na byona. Boxa MAMBIRHI ntsena. (2)
- 13.9 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka: Nyiko Tlhomandloti, loyi a hlururiweke nguvu ya vufundhisi a a ri mufundhisi wa kereke ya le ...
- A Alexandra.
B Meadowlands.
C Orlando ya Vuxa.
D Dobsonville. (1)

- 13.10 Hixitalo matikhomelo ya munhu ma yelana na mavulavulelo ya yena kambe eka Madambi a swi tano. Kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka leswi a a tikhomise xiswona na vulavulelo ra yena eka ntshaho lowu nga laha henhla. (2)
- 13.11 Xana Madambi a a ri na muxaka wihi wa ntlimbo? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 13.12 Hi ku ya hi mathyelo ya mavito, vito ra Munene, nsati wa Nyiko ri thiyiwile kahle. Seketela mhaka leyi hi leswi humaka etsalweni. (2)
- 13.13 Hi swihi switandzhaku leswi a swi ta va kona loko Madambi a a lo landzelela leswi tata wa yena a n'wi sindzisaka swona etsalweni swo teka nhwana wa Mutsonga, ku nga ri loyi yena a lavaka yena? (1)
- 13.14 U vona onge hikokwalaho ka yini eka ndzimana yo hetelela ya ntshaho Madambi a byerile Soluka leswaku a nga n'wi hlamuli? (2)
[25]

XIVUTISO XA 14 (XITSALWANA)**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Kombisa ntiyiso wa hilaha vito ra tsalwa ra Ximitantsengele ri hundzukeke xikhovolelo hakona. Kongomisa nhlamulo ya wena eka leswi humeleleke Ntsengele Godfrey Kubayi. [25]

XIVUTISO XA 15 (XIMBANGU)**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA E

'Heyi, heyi, wena Ntsengele, u nga ndzi byeli leswaku ndzi ya ku swekela mavoko u ri na wona! Wena u tsandza hi yini ku yima hi milenge ya wena u ya tiswekela? U tsandza hi yini?' Ku hokoloka Mafloza a ri karhi a mpfhumpfhumpfhumpfheka kwala mahlweni ka Godi ongeti u lava ku n'wi khoma a n'wi tshika.

Hambileswi Godi nguva leyi yo hahluleriwa a sala a lo mbinya, a a sungule ku yi tolovela bya rigava leri tlamiweke hi *mfakasogogwana*; leyi ya namuntlha a yi n'wi tseme nhlana. A yi n'wi hete matimba lero a a tsandzeka ni ku pfula nomu ku fana na tolo na tolweni. Masiku a swi antswa hikuva a swi helela ekamareni ku ri hava vahlaleri, ngopfungopfu vahlaleri vo fana na Masesi loyi a a tshamile kwala kamareni ro wisela a ri karhi a vona filimu ya Generations ni mana wa yena loko Godi a nghena. 5 10

Godi a twa swi n'wi chicha xindzhuti ku vona a caciwa emahlweni ka 'nwana' wa yena Masesi. U te a ha ri karhi ku lwa ni miehleketo leswaku a nga yi huma njhani, xo ta xi tile ximbhembhemakundzumula.

'U ngo miyela onge u mbheveve, a wu ndzi twi ku ri ndzi ri yini?' A mpfandza, ivi 15
 Godi a nga si ehleketa nchumu, o twa dlonyo, tihlo leri!
 'Yowee, kasi ndzi fela yini mi ndzi dlayaka matihlo?' Ku kalakala Godi a ri karhi a
 ringeta ku bakanya xandla xa Mafloza, ivi mbuyangwana a ya ku khuvaxaxaa,
 lahaya ko taniya.
 'Ka mama, kasi mi endla yini?' 20

- 15.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga eka ntshaho lowu swi vulavulaka swi ri eka wona. (1)
- 15.2 I yini lexi endlaka leswaku Mafloza a nga ha n'wi xiximi nuna wa yena Godi? (2)
- 15.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka: Godfrey u tshikile xikolo a ri eka JC. Xana xivangelo xa ku tshika ka yena hi xihhi?
- A A a lava ku hlayisa nsati wakwe na vana va yena.
 B A a lava ku hlayisa mana wakwe na vamakwavo.
 C A a lava ku hlayisa hahani wakwe na vana va yena.
 D A a lava ku hlayisa malume wakwe na vana va yena. (1)
- 15.4 Hi kwihi ku hambana loku nga kona eka mahanyelo ya Vhelaphi na ya Masesi? (2)
- 15.5 Ntlimbo i ku tikeriwa loku swimunhuhatwa swi hlanganaka na kona eka tsalwa, swi nga va swi lo tivangela kumbe swi vangeriwa hi swimunhuhatwa swin'wana. Seketela ntiyiso wa mhaka leyi hi ku nyika ntlimbo lowu Godi a a ri na wona na hilaha wu tipaluxaka hakona eka tsalwa leri. (2)
- 15.6 Xana mutsari a nga va a hi lemukisa yini hi leswi Mafloza a swi endlaka eka Godi loko a heleriwile hi ntirho? (2)
- 15.7 Ku va Godi a werile ekhombiyeni endzhaku ka ku va a arile ku tshinyiwa hi nsati wa yena Lindiwe na malume wa yena Sambula swi ku dyondzisile yini? (2)
- 15.8 Loko Mafloza a xanisa Godi n'wana wa yena Vhelaphi wa n'wi pfuna. Xana u vona yi ri mhaka ya kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

NA

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA F

'Lindi, a ndzi ku tivisi swona; masiku lama swi tikomba u nga tsakangi swinene. Kasi u nga va u karhata hi yini?' Ku vutisa munghana wa yena Man. Mabale loyi a va dyondzisa swin'we.

'Vutomi i tlakulavaxurhe, Meriam. Bya tika vutomi.'

'Munghana, ve ri ku hunguta ndzhwalo wa swiphigo swa vutomi i ku phofula hikuva 5 loko munhu o tshama na swona, a nga teka ntambhu a tisunga siku rin'wana.'

'Meriam, a swo olova hindlela yoleyo. Swa tika. A ndzi nga swi ehleketi ni siku ni rin'we leswaku Kubayi a nga tshuka a ndzi be hi la kukulu hindlela yo fana ni leyi.'

'Se kasi o rhandzana ni un'wana handle ka dlakuta leriya va nge i Mafloza wa kona?' 'E-e, Godi se u tiendle xiphongo xa mananga lero a nga ha vuyi ni le kaya. 10 Se u tshama kwale ka xigangu xa yena.'

'Haa, u pfumela sweswo Lindiwe? Mina a ndzi pfumeli sweswo. Loko wa mina nuna o tshuka a endle sweswo, ndzi ngo paka ndzi tlhelela ekaya a sala a nyuma! Ndzi nge pfumeli sweswo! Hikwalaho ka yini u nga longi u muka?'

'A swi olovi Meriam hikuva se ku ni vana. Vana va mina va ta xaniseka ku vula 15 munhu un'wana bava a nga ri bava wa vona.'

'Aaa, sweswo a hi nchumu. A swi nchumu ku ri ni ku xanisiwa hi dyilo dyi ku endla xiphukuphuku.'

'Ndzi ehleketa vana va mina Meriam, loko a swi nga ri tano, leswi u swi vulaka a swi ta olova ku fana ni ku dya vuswa.' 20

- 15.9 Lindiwe u byela munghana wa yena eka ntshaho lowu nga laha henhla leswaku u tiyisela hikuva u na vana. Boxa mavito ya vana va yena VAMBIRHI lava nga ya eka GDC hi xikongomelo xo ya vulavurisana na tata wa vona kambe Mafloza a fika a va ttherisa. (2)
- 15.10 Hi wihi nkongomelo wa mutsari eka tsalwa leri? (2)
- 15.11 Hikwalaho ka yini Mafloza a tumbeterile Godi leswaku Masesi a hi n'wana wa yena? (2)
- 15.12 U nga vula yini hi endlelo ra Godi ro ka a nga tekeli enhlokweni switsundzuxo leswi a a swi nyikiwa hi vanghana na maxaka ehenhla ka ku rhandzana ka yena na Mafloza? (2)
- 15.13 Hi vukhensivusori, u nga vula yini ehenhla ka ku va Meriam a tsundzuxile munghana wa yena Lindiwe leswaku a longa a muka hikokwalaho ka swiphigo leswi a a vangeriwa swona hi nuna wa yena Godi? (2)
- 15.14 Emakumu ka tsalwa leri Lindiwe u rivalela nuna wa yena, a n'wi nyika na makhiya ya movha lowu vana va yena a va n'wi xaverile ku komba ku n'wi khensa loko a sale a va kurisa a ri yexe. Xana endlelo ra yena ra humelela evuton'wini ke? Seketela nhlamulo ya wena. (1)

(1)
[25]

KUMBE

MFUWO WA RIXAKA**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400-450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.

RIVOMBA RA VUTSONGA – C Lambane na MT Mthombeni**XIVUTISO XA 16: NTSHEKETO (XITSALWANA)**

Swivuriso, swivulavulelo, swihungwahungwana swa matimu na swikhohlwakholwana, swiphato swa ndhavuko, swiphato swa swivongo na tinsimu ta ndhavuko i swiyenge swa mfuwo wa rixaka. Swiyenge leswi swi na ntirho wo aka, wo tshinya no tsundzuxa, wo bumabumela kumbe ku ndhundhuzela, wo hungasa na ku fuwisa ndhavuko.

Hi ku pfuniwa hi marito ya tatana wa muti eka ntsheketo wa 'Evukon'wanini bya n'wamhunti' lama nge: 'Wena N'wampfundla, xana u munghana wa njhani wa vuxisi? Huma laha mutini wa mina hi ku copeta ka tihlo!' na marito yo huma eka xiphato xa ndhavuko xa 'Xilungwa', lama nge: 'Hi vula wena Maxakadzi, Hi vula wena Malenga wa Gunyula, Wena wa tihlo ra koti, Wena wo vona ni swa le ndzeni ka mati, Wena wo vona na nzunzu leyi nga voniwiki,' kombisa mintirho yo hambanahambana ya mintsheketo na swiphato swa ndhavuko.

[25]**XIVUTISO XA 17: NTSHEKETO (XIMBANGU)****MALEBVU YA N'WANGHALA**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka, lowu humaka eka *ntsheketo* wa 'Malebvuvu ya N'wanghala' kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA G

Garingani wa garingani!
Garingani!
Garingani wa garingani!
Garingani!

Khale etikweni rin'wana ra swihari, ku ri na dyandza lerikulu. Swihari a swi pfumala 5 swakudya na mati. Swihari hinkwaswo swo hlengeletana swi twanana ku cela xihlovo leswaku swi ta kota ku hlengeleta mati ya ku nwa.

Swi tthele swi twanana leswaku xihari lexi nga ta ka xi nga celi xihlovo, xi nga pfumeleriwi ku nwa mati ya kona. N'wampfundla o swi veka erivaleni leswaku yena a nge celi xihlovo. Loko a vutisiwa leswaku u ta hanya hi yini, o hlamula leswaku u 10 ta hanya hi ku nwa mberha.

Se swihari leswin'wana swo sungula ku cela xihlovo, xo va lexikulu. N'wampfundla a a rhandza ku rhendzeleka kwala kusuhi loko swihari swi ri karhi swi tirha. A a hleka a swi byela leswaku a swi tlharihangani hikuva swona a swi na mati, kambe mati i ya Xikwembu. 15

'Swihari swi tirha hi matimba swi ko swi ku ntirho chapu! Hiloko swi tlhela swi hlengeletana swi tlangela ntirho lowunene lowu swi wu endleke. N'wanghala a nyika swihari nawu a ku: 'Un'wana na un'wana wa hina i murindzi wa xihlovo lexi. Loyi a nga ta nwa mati ya xihlovo lexi hi loyi a nga kulula nyuku a n'watseka. Loyi a nga ta kumeka a nwa mati a nga tirhanga na hina, mi n'wi khoma mi n'wi tisa eka mina.'

20

Mati a ma tshama ma ri karhi ma pfelela ma tata xihlovo. Swihari a swi nwa mati lama swi ma tirheleke swi tshunxekile. N'wampfundla yena a a ma lava mati ya xihlovo kambe a a ta swi sungula njhani swihari.

- 17.1 Xana ku tsheketiwa hi nkarhi wihi naswona i vamani lava pfumeleriwaka ku tsheketa? (2)
- 17.2 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka: Ku va N'wampfundla a arile ku ceta xihlovo swi hi paluxela leswaku i xihari xo ...
- A tirhandza ngopfu.
B tirhisana na swin'wana.
C loloha ngopfu.
D tlhariha ngopfu. (1)
- 17.3 Xana swihari swi tirhisile yini ku phasa N'wampfundla? (1)
- 17.4 Kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka N'wampfundla na swihari leswin'wana tlhelo ra mahanyelo. (2)
- 17.5 Hi xihari xivangelo xo sungula ntsheketo hi marito ya garingani wa garingani? (1)
- 17.6 Hlamusela leswi mutsari a lavaka ku hi lemukisa swona hi ku tshama ka N'wampfundla nkarhi wo leha enceleni a fa hi ndlala. (2)
- 17.7 U nga vula yini ehenhla ka marito ya mutsheketi lama nge: 'A a hleka a swi byela leswaku a swi tlharihangiki hikuva swona a swi na mati, kambe mati i ya Xikwembu.' (2)
- 17.8 Hi yihari dyondzo leyi u yi kumeke eka ntsheketo lowu? (2)
- 17.9 Loko N'wampfundla a a ri xaka ra wena, a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana na hanyelo ra yena ra vuxisi? (2)

NA

XIPHATO XA XIVONGO (XIMBANGU)

Hlaya xiphato lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

VALOYI

- 1 Hina hi va ka Valoyi,
- 2 Hina hi va ka Mathebula,
- 3 Hina hi va ka Khalanga.
- 4 Hi Valodzwi hina.
- 5 Hi va ka Mthondolovhani,
- 6 Hi va ka ncila a va ololi,
- 7 Loko u olola wu to tshoveka.
- 8 Hi va ka nsoko wa Gwambe,
- 9 Hi vadyi va swipame,
- 10 Hi va ka Congamela,
- 11 Va ka tluntlama hi tamba ra valoyi.
- 12 Va ka Xiambamilandzu,
- 13 Va ka Xitsundzuxa hi matlhari,
- 14 Va ka Combeni,
- 15 Va ka mana wa nanga,
- 16 Va ka N'wamanyuluzana wa Combeni,
- 17 Va ka Mthondolovhani jaha xo bomba.
- 18 Mabomba hi mirhi,
- 19 Mabomba hi vana,
- 20 Mahisa vana hi milombyani,
- 21 Xifamba hi matsambu yo nonoka,
- 22 Va ka makhandziya murhi hi nsinya hi xika hi tindzhavi.
- 23 Hi va ka n'wana emakatleni.
- 24 Hi Vatendenya va ku khandziya tintshava.
- 25 Hi Vatendeya wa rigombo ku nga ri na xihoxo.
- 26 Hi hina va van'wamatshaha swa van'wana.
- 27 Hi hina majaha ya timbhuri.
- 28 Hi hina tigonogono ta ka xifuma nghotsa.
- 29 Bya mbita byi vila byi halaka.
- 30 Hi hina vinyi va nsimu ya tsawani yi tsandze N'wa-Lowani ku hlakula.
- 31 Hi Vagulukhulu wa Ncangameri,
- 32 Hi tinanga leti nga riliki.
- 33 Ku rila maphahlaphahla entshaveni ya vulombe.
- 34 Khalanga!
- 35 Munyayi.

- 17.10 Hi mintila leyi nga hundziki MUNE, hlamusela leswi xiphato lexi xi vulavulaka hi swona. (2)
- 17.11 Boxa vito ra ntlangu lowu va ka Valoyi va wu rhandzaka ngopfu ku ya hi xiphato lexi. (1)
- 17.12 Vanhu va ka Valoyi va nga vitaniwa hi swivongo swo hambanahambana. Vula XIN'WE xa swona. (1)

- 17.13 Ku va xiphato lexi xi ri hava tindzimana swi hi paluxela yini hi matitwelo ya muphati? (2)
- 17.14 Xana nkoka wa ku va muphati a vuyelerile risivinene ra 'hina' na xitwananisi xa nhlokomhaka 'hi' ekusunguleni ka mintila yo tala ya xiphato lexi hi wihi? (1)
- 17.15 U nga n'wi tsundzuxa yini munhu loyi a nga swi kotiki ku phata xivongo xa ka vona? (1)
- 17.16 U vona yi ri mhaka ya kahle ku va swiphato swa swivongo swi tsariwa etibukwini ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 25

XIYENGE XA C: NTLANGU**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400-450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- Lemuka: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 18 (XITSALWANA)**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Xin'wana na xin'wana xi na nkarhi wa xona. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku seketela hi leswi humeleleke Topisa na Mavhavaza eka timhaka ta vona ta vukati. [25]

XIVUTISO XA 19 (XIMBANGU)**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA H

MAVHAVAZA:	Loko wo ndzi yingisela hi ndleve ya xinuna, u ta ndzi twisisa ku ri ndzi vulavula ndzi nga ri na xirimi. Wanuna u ni swilaveko leswi kongomaneke ni vumundzuku bya yena.	
MATANATO:	Wo ta nato phela. Boxa mhaka leyi wonge a wu lavi ku yi nkamfunyela ehandle.	5
MAVHAVAZA:	Matanato a hi mina phela hi wena. Tirhisa miehleketo ya wena u vonisisa leswaku ndzi vulavula ndzi kongomiserile kwihi kumbe tlhelo rihi ...	
MATANATO:	A hi vulavule hi ri karhi hi susa torha Mugwena. Kumbe loko nhloko ya wena yi kufumela, u ta humela erivaleni.	10
MAVHAVAZA:	Teka xinghilazana u chela u ya vikela lava le hansi hikuva swikwembu swa ka Chauke swi nga hi holovela loko hi dya hi swi tsona.	
MATANATO:	Kasi na n'wina Maphutukezi ma swi tiva ku phahla? A ho a mi swi tivi hikuva hanyelo ra n'wina a hi ri tivi phela.	15
MAVHAVAZA:	Loyi a nga ku byela leswaku mina a ndzi Muchangana ndzi Muphutukezi i mani? EBileni Masia a hi hanyi ni Maphutukezi hina. Hi hanya ni Machanganakulorhi. Vamaji u va kuma ntsena lomu swikanikisweni loko u lava ku ya teka bidlete.	
MATANATO:	Se u ndzi pfala tindleve loko u vulavurisa xisweswo. Wa ndzi lahlekela hikuva a ndza ha ku twisisi ku ri u vula yini.	20
MAVHAVAZA:	Loko ndzi ku yini?	

MATANATO: Loko u ku Vamaji ...

MAVHAVAZA: He Chauke! Mina ndzi dlawa hi xivundza. Loko ndzi vula tano ndzi hlamusela leswaku ndzi lava munghana ndzi ta susana xivundza na 25 yena. Leswi swa vunghwendzha a ndzi swi lavi hikuva a ndzi bolangi kambe ndza hanya.

MATANATO: Vulavula u ya emahlweni. Ndza ku yingisa.

- 19.1 Swimunhuhatwa leswi nga eka n'wangulano lowu nga laha henhla swi vulavula swi ri kwihi? (1)
- 19.2 Mavhavaza u ri u na xivundza. Xana u lava Matanato a n'wi pfuna hi yini ku susa xivundza lexi? (2)
- 19.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka: Kun'wana eka tsalwa hi twa Mavhavaza a vula leswaku yena u hanya ku fana na mhangela leswi vulaka ku ...
- A pfumala maxaka.
B pfumala muti.
C pfumala vanghana.
D pfumala vana. (1)
- 19.4 Hi kwihi ku hambana loku nga kona exikarhi ka Matanato na Xihangalasi loko swi ta eka timhaka ta vavasati? (2)
- 19.5 Tanihi Mavhavaza, vavanuna va boheka ku lovola vavasati lava lavaka ku tshama na vona. Xana xivangelo ku nga va ku ri yini? (2)
- 19.6 Kun'wana eka tsalwa hi twa Mavhavaza a byela Matanato a ku: 'Se ndzi sungula no khomiwa hi ku chava leswaku ndzi ta tshuka ndzi wela laha ndzi nga ku laveki.' Xana a nga va a vula yini hi marito lawa? (2)
- 19.7 Xana u vona vito ra Matanato ri thiyiwile kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 19.8 Loko a ku ri wena Xihangalasi, a wu ta titwa njhani loko u twa leswaku Topisa loyi u n'wi aleke wa lovorwa? Seketela nhlamulo ya wena. (1)

NA

Hlaya n'wanguano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA I

N'WA-XIRHAMI:	Ndzi ta hunguta loko mi ndzi yisa ndzi ya khongeleriwa le ka Mavambe.	
MATANATO:	U tiva mani loyi a khongelelaka le ka Mavambe?	
N'WA-XIRHAMI:	U kona muporofita loyi va nge i Ramudzhuli. Kumbe a nga pfuna leswaku ndzi byi tshika kumbe ndzi hunguta manwelo ya mina.	5
MATANATO:	A wu swi twi? Se ku na vaRamudzhuli va ngenaka etimhakeni ta hina laha kaya, ma swi twa.	
N'WA-XIRHAMI:	Ramudzhuli wa porofita. Handle ko porofita wa tshungula.	
MATANATO:	U porofita leto yini xana?	
N'WA-XIRHAMI:	Wa khongela Ramudzhuli.	10
XITLHANGOMA:	Hi swona. Loko ku ri leswaku hi nga pfuneka ko kwale ka va Ramudzhuli wa kona, hi ta ya hi ya swi vona hi mahlo.	
N'WA-XIRHAMI:	N'wina ma vulavula tatana. Swi twala ngopfu leswi mi swi vulavulaka hikuva loko mi ku ndzi tshika se ndzi ta tshikisa ku yini mina? A ndzi ri va tshika xo khoma hi voko. Xo khoma hi mbilu xa tshikeka? <i>(Kwalaho va boha leswaku ku yiwa eka Ramudzhuli, N'wa-Xirhami a ya khongeleriwa.)</i>	15
N'WA-XIRHAMI:	Kambe a mi si ndzi veka erivaleni hi n'wana wa buti wa mina. Ndzi vulavurile na yena kutani u pfumerile. Leswi Matanato a nge u lava vo ambala tirhoko, na yena wa pfumela ku ambarisiwa tirhoko. Topisa a hi yena yaluya a nga karhi a nga ambali? A swi n'wi sasekeli?	20
MATANATO:	Ndzi te ndzi twanana na swona. A hi mhaka yo karhata. Hi ta swi lulamisa hambu ku ri mundzuku kunene vanhu va nga rhumiwa va ya lovola va tlhela va vuya na yena.	25

- 19.9 Boxa leswi endlaka leswaku Matanato a navela ku lulamisa timhaka ta muti wa yena. (1)
- 19.10 Xitshunxo i ndlela leyi xirhalanganyi xi herisiwaka hayona eka tsalwa. Kombisa hilaha xiphigo lexi Matanato a a ri na xona mayelana na timhaka ta muti wa yena xi herisiweke hakona. (2)
- 19.11 Kun'wana eka tsalwa Matanato u vula vavasati va le ka Xigalo a ku: 'Swi tele, swin'wana swi tshikile hi vavanuna va swona hikuva a swo va nchumu swilo sweswo.' Xana ku va a tirhisile ntsongahato loko a vulavula hi vavasati lava swi komba yini hi vumunhu bya yena? (1)
- 19.12 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke hi ku tshama ka N'wa-Xirhami evukatini a nga tlheleli ekaya ka vona hambiloko Matanato a nga ha vuyi ekaya? (2)
- 19.13 N'wa-Xirhami i ximunhuhatwampaluxo. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi leswi humeleleke loko yena na nuna wa yena Matanato va endzerile muporofita Ramudzhuli. (2)

- 19.14 N'wa-Xirhami i ximunhuhatwa xa vutihlamuleri lexi tekelaka maxaka enhlokweni. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi leswi a swi endleke etsalweni. (2)
- 19.15 U vona Mavhavaza a endlile kahle ku va a nga helangi mbilu kambe a ya emahlweni a nyika munghana wa yena Matanato switsundzuxo hambiloko a sihalala ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
[25]

XIVUTISO XA 20 (XITSALWANA)**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Hixitalo vatsari va tirhisa vutshila ku thya mavito ya swimunhuhatwa ku endlela ku humelerisa swiendlo swa swona leswaku swi fambelana na mavito ya swona. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u kongomisa eka mavito lama landzelaka: N'wa-Vukwele, N'wa-Sharpshoot, Khetani, Xitlhangu, Matandzeni, Khawulani na Bodzani. [25]

XIVUTISO XA 21 (XIMBANGU)**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Hlaya n'wanguano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA J

BONEKA:	Bodzanee! Ku ne ka Bodzani.	
GWIRHANI:	Ndzi twa va ri eku hlanteni ehandle sesi.	
BONEKA:	(A huma a ya ehandle.) Swi lo yini ka Bodzani?	
BODZANI:	Ndzi twa ndzi yima timbilu ndzi tlhela ndzi tela hi nsululwani.	
BONEKA:	Leswi u ngo u yima timbilu u dye yini?	5
BODZANI:	Ndzi lo dya xinkwa ntsena.	
BONEKA:	Ma yi vona mihlolo kunene. Kambe valoyi va tiko leri va nga ndzi loyela n'wana wa mina va vona leswi a dyaka kahle. (A huwelela kunene.) Ndzi ri n'wana wa mina a a hanyi valoyee ... Mi tshama mi va loya namuntlha mi fikile ePaki. Bodzani wa mina hi yena wo hola namuntlha. (A vitana Bodzani.) Ka Bodzani!	10
BODZANI:	Mhani.	
BONEKA:	U vona onge u nga dya yini sweswi lexi u vonaka leswaku xi ta ku khoma kahle naa?	15
BODZANI:	Ndzi twa ndzi navela matandza mambirhi yo virisiwa na matandza mambirhi yo furayiwa.	
BONEKA:	(A vitana.) Gwirhanee!	
GWIRHANI:	Mhani.	
BONEKA:	Teka mune wa matandza u furaya, mambirhi u virisa.	20
BODZANI:	Ku na n'wina mhani a mi ndzi twangi leswaku ndzi te yini xana? Loko o ya a ya endla swo tiva hi yena u ta dya a ri yexe.	
BONEKA:	Mina a ndzi endlela leswaku u ta xurha.	

BODZANI:	Hikokwalaho ka yini mi endla onge mo endlela nguluve xana?	
GWIRHANI:	(A ya laha a ku ri na Bodzani.) Matandza hi lawa sesi.	25
BODZANI:	(A teka matandza lawa a nyikiwaka a halata.) Xana u tisela mani swilo leswi swa ku nuha ke? U lo chela yini matandza ya kona ya ngo endla onge ya lo cheriwa mafurha ya nguluve?	
GWIRHANI:	A ndzi chelangi nchumu mina. Kasi swilo swa kona mi ngo kayakayisa mina hi mina ndzi nga te yini ke?	30

- 21.1 Bodzani a ngo hlanta, a a vabya vuvabyi muni naswona vuvabyi bya kona a byi vangiwile hi mani? (2)
- 21.2 Loyi a thyeke Bodzani vito a a ri na vuxaka byihi na Xikweni? (1)
- 21.3 Xana u nga vula yini hi endlelo ra Boneka loko swi ta eka matandza lawa a ma laviwa hi Bodzani? (2)
- 21.4 Kombisa hilaha xihlawuhlawu xa Boneka xi tipaluxaka hakona exikarhi ka Bodzani na Gwirhani etsalweni. (2)
- 21.5 Lexi nga heriki xa hlola. Kombisa ntiyiso wa marito lawa u kongomisa eka Khegu. (2)
- 21.6 Xana loko a ku ri wena Gwirhani kutani sesi wa wena a halata matandza lawa u n'wi yiseleke wona a wu ta endla yini? (2)
- 21.7 U nga n'wi tsundzuxa yini Boneka mayelana na vonelo ra yena ra swilo ehenhla ka loko Bodzani a n'wi byerile xivangelo xa ku hlanta ka yena eka n'wangulano lowu nga laha henhla? (1)

NA

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA K

BODZANI:	... Gwirhani u vuya a ri yexe kumbe va lo ala.	
BONEKA:	(A tisula mihloti.) Swi lo yini u ngo vuya u ri wexe naa?	
GWIRHANI:	... loko ndzi va hlamusela va ri namuntlha ku lo chika Hosi Yesu mi ngo va vitana hi malwandla ke? ...	
BONEKA:	Kasi wena u fikile u ku yini?	5
GWIRHANI:	Ndzi fike ndzi va byela leswaku ma va vitana se vona va ndzi vutisa leswaku mi va vitanela yini hi loko ndzi va hlamusela.	
BONEKA:	Na wena u dodomedzi ra n'wana. U tshika leswi a ndzi ku rhumile u endla swa wena.	
BODZANI:	(A tisula mihloti.) Vonani mhani namuntlha na vaakelani va mi landzula hi mhaka ya leswi swo ka mi nga hanyisana na vona. Leswo hamba a va hambi.	10
BONEKA:	Onge ndzi vona movha wu taka. I lori ya kahle njhani, yi nga hi rhwalela.	

BODZANI:	Va ta swi rhwala va swi yisa kwihi ka mhani?	15
BONEKA:	Hi ta kombela leswaku va hi yisa hala matlhelo ya Phalaborwa. Ndzi tshama ndzi twa un'wana a vula leswaku mintirho yi tele ngopfu emajaratini ya valungu, hambileswi ndzi nga wa badi. Loko ndzi lava ntirho a ndzi wu kumi, loko ndzi ringeta ku hlamba ndzi basa ndzi ku va ta ka va ndzi vulavurisa lava matlhari a va ndzi voni na leswaku ndzi yini. Kahle ndzi yimisa movha lowu. (<i>A wu yimisa.</i>) Hi kombela lifiti ya hina na tinhundzu ka bava. ...	20
MUCHAYERI:	(<i>A va layichela nhundzu.</i>) Khandziyani hi famba. (<i>Va khandziya hinkwavo. Movha wu tsutsuma hi rivilo lerikulu.</i>) Ka mhani kambe mi te mi ya etlhelo rihi ke?	25

- 21.8 Xana Gwirhani a a vuya hi le kwihi naswona a a ya endla yini endhawini ya kona? (2)
- 21.9 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka: Ku kala Boneka a tisula mihloti a a rilisiwa hi ku va mutirhelamfumu a n'wi ...
- A rhuketerile ekaya ka yena.
B bile ekaya ka yena.
C hlongorile ekaya ka yena.
D holoverile ekaya ka yena. (1)
- 21.10 Xana Boneka u hakerile muchayeri wa movha lowu a kombeleke lifiti eka wona mali muni loko va fika lomu a va ya kona? (2)
- 21.11 Kombisa ku yelana loku nga kona exikarhi ka marito lama Xikweni loko a nga si lova a ma byeleke Boneka hi tlhelo ra swa vukati na xiyimo lexi Boneka a tikumaka a ri eka xona loko ntlangu wu ri karhi wu ya emakumu. (2)
- 21.12 Hikwalaho ka yini Gwirhani a ku laha a a yile kona va n'wi vutisile leswaku siku rero a ku lo chika Hosi Yesu va ngo vitaniwa hi malwandla ke? (2)
- 21.13 Xisihalari i ximunhuhata lexi sivelaka ximunhuhatwankulu ku fikelela ku navela ka xona. Xana i mani xisihalari eka tsalwa leri? Hlamusela leswi endlaka u ku ximunhuhata xolexo i xisihalari. (2)
- 21.14 Ku va Boneka a tshembile muchayeri wa lori leyi va yiseke ePhalaborwa a kala a n'wi nyika nhundzu leyi a n'wi xaviseleke yona a nga si n'wi nyika mali ku ri hi ku a vo sungula ku vonana i mhaka ya kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

XIVUTISO XA 22 (XITSALWANA)**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: ... TI LE TILWENI!**

Magaza Cawuke u tekile Chinghisa va aka ndyangu swin'we hi kurhula kambe a hetelela hi ku n'wi hlongola. Endzhaku u rhandzanile na Nokuthula Zuma laha va nga kumangiki kurhula hi ku va Nokuthula a nga kumi swihlangi. Kombisa ntiyiso wa xivuriso lexi nge: 'Nhlampfi i ya manghena,' u kongomisa eka swiendlo swa Magaza. [25]

XIVUTISO XA 23 (XIMBANGU)**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: I MHANGU KU TILAVELA**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA L

BAYIZANI:	<i>(Valerie a ya emahlweni a languta TV. Bayizani a tshunela a fika a khidzama kwala mahlweni ka yena)</i> Valerie, nkatanga, eka hinkwaswo leswo biha leswi ndzi ku endleke swona, ndzi kombela ku rivaleriwa! Ndza swi twisisa ndzi ku dyohela ngopfu vuton'wini bya wena, kambe ndzo kombela hi ku titsongahata lokukulu leswaku u ndzi rivalela nkatanga! Ndzi tweli vusiwana nkatanga!	5
VALERIE:	<i>(A hundzuka a n'wi languta)</i> U ta ndzi khomela Bayizani, a ndzi swi lavi ku hoxela munhu un'wana evuton'wini bya mina.	10
BAYIZANI:	<i>Please, Valerie, ndzi tweli vusiwana! Ndza swi vona ndzi ku hoxele ngopfu kambe ...</i>	
VALERIE:	Bayizani, a ndzi nge swi koti hikuva loko ndzi rivalela wena, ndzi ta va ndzi hoxela un'wana munhu. A ndzi swi lavi ku hoxela munhu un'wana evuton'wini bya mina hambu ku ri ...	15
BAYIZANI:	<i>(A rila hi xihluku)</i> Yoo, <i>please</i> , Valerie, ndzi rivaleli hikuva la ndzi nga kona ndza tshwa swange hi le tiheleni. Ndzi riva ...	
VALERIE:	<i>(A rila)</i> No, Mr Magwaza, a swi nge endleki sweswo! U ndzi tiva kahle wena Mr Magwaza leswaku mina evuton'wini bya mina, a ndzi swi lavi ku hoxela hambu ri ri risokoti. <i>I'm sorry</i> , Mr Magwaza, a swi nge endleki!	20
BAYIZANI:	<i>(A rila a ri karhi a tiwisela emilengeni ya Valerie)</i> <i>Please, please, Valerie!</i> <i>Please</i> , ndza ku kombela. Xana a wu ndzi tweli vusiwana?	25
VALERIE:	<i>(A rila a ri karhi a sula mihloti)</i> <i>(A rila a ri karhi a sula mihloti)</i> A swi koteki, Bayizani! Ina, u papa wa vana va mina, kambe a wa ha ri nuna wa mina! Mati ya halakile, ya halakile!	30

- 23.1 Hlamusela xidyoho lexi Bayizani a xi endleleke Valerie ku kondza a kombela ku rivaleriwa. (1)
- 23.2 I yini leswi kombaka leswaku vito ra Bayizani ri thiyiwile kahle? (1)
- 23.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka: Hi ku ya hi n'wangulano lowu nga laha henhla, loko Valerie a ku mati ya halakile, ya halakile, u vula leswaku rirhandzu ra vona ri ...
- A tiyile.
B tengile.
C herile.
D sasekile. (1)
- 23.4 Hi kwihi ku hambana loku nga kona ka vulavulelo ra Valerie exikarhi ka siku leri Bayizani a hlweleke ku vuya ekaya na leri a n'wi kumeke a ri na Ella? (2)
- 23.5 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Bayizani a a ri na wona. Tihela u seketela leswaku hikwalaho ka yini u vula leswaku u na muxaka wolowo wa ntlimbo. (2)
- 23.6 Kombisa moya lowu Valerie a nga eka wona eka n'wangulano lowu. Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 23.7 Hi wihi nkongomelo lowu humelerisiwaka hi xintlangwana xa 'I mhangu ku tilavela'? (2)
- 23.8 Bayizani u komberile rivalelo eka Valerie kambe u arile ku n'wi rivalela. U vona yi ri mhaka ya kahle ku va a nga n'wi rivalelangi ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

NA**NTLANGU: ... XI TSEMBA NKOLO!**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA M

SARAH: Hii, Solly, sweswo mina ndza chava. Ku susa! Ndza chava ku lahlekeriwa hi vutomi. Swa antswa hi duka naro.	
SOLLY: U duka naro na mani? U vula ku Rosana ni vana va mina va ta sala va hlayisa hi mani ni vana lavaya va mina loko mina ndzi tiendla dabadaba ndzi siya muti wa mina hi mhaka ya vasati va vanghana?	5
SARAH: (<i>Hi ku hlundzuka</i>) Kasi a wa ha ndzi rhandzi?	
SOLLY: (<i>Hi ku xavelela</i>) Ndza ku rhandza, kambe <i>my family comes first!</i>	
SARAH: (<i>Hi ku kariha</i>) U ri yini Solly?	10

SOLLY:	U ndzi twe kahle hikuva a ku bi moya!	
SARAH:	Swi vula leswaku a wo ndzi yenga loko u ku u rhandza mina ngopfu ku tlula ledyiya dya nsati wa wena Rose?	
SOLLY:	(Hi ku hlundzuka) Kwalaho se u yi kandziya ncila, ringeta ku hlayela marito ya wena sesi! U nga vuli <i>my wife</i> ledyiya <i>nie!</i> Nsati wa mina a hi dlakuta wa swi twa! A hi dlakuta ku fana na wena u fambaka ...	15
SARAH:	(Hi ku hefemuteka a ri karhi a dlokonyotela Solly) Solly, u vula mina dlakuta? U vula mina dlakuta?	20
SOLLY:	(A ri karhi a bakanya Sarah) Heyi, wa nga yima na wena munhu u ta kala a ku rivala sweswi! Famba susa xilo xexo loko u lava swi ku fambela <i>otherwise</i> ...	
SARAH:	(Hi ku kariha) Kwalaho a ndzi yi mina! U toloverile ku famba u faya mindyangu ya vanhu u tshembe ku va yisa etin'angeni ta wena? Namuntlha u fike ka <i>ten</i> hikuva a ndzi yena ...	25

- 23.9 Boxa mbangu laha n'wangulano lowu wu humelelaka kona. (1)
- 23.10 Nyika vito ra nuna wa Sarah na ntirho lowu a a tirha wona. (2)
- 23.11 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka ntlangu wa 'Xi tshemba nkolo'? (2)
- 23.12 Marito ya Solly loko a byela Sarah leswaku a nga vuli nsati wa yena 'ledyiya' naswona 'a hi dlakuta', ya kombisa yini mayelana na vumunhu bya yena? (2)
- 23.13 Swi tikomba onge Sarah a a nga swi langutelangi leswaku Solly a ala ndzhwalo lowu a a ri na wona. Hikokwalaho ka yini swi va tano? (2)
- 23.14 Mhaka yo va Solly a nga ha seketeli murhandziwa wa yena Sarah loko a ri ekhombyeni yi tolovelekile ke? Seketela nhlamulo ya wena. (1)
- 23.15 Loko a wu ri munghana wa Sarah, hi xihi xitsundzuxo lexi a wu ta va u n'wi nyikile xona a nga si teka goza ro ringeta ku susa ndzhwalo lowu a a ri na wona? (2)

[25]

XIVUTISO XA 24 (XITSALWANA)**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Endzhaku kaloko Xiluva Hon'wana a loverile endyangwini wa Gezani Munene, Talenta Munene u tirhisile xivuriso lexi nge: 'Kuwa ra le thyakeni u dyisa hi n'wana.' Kombisa ntiyiso wa xivuriso lexi u kongomisa eka vutomi bya Fumani.

[25]

XIVUTISO XA 25: XIMBANGU**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA N

JIMMY:	Ndza ku rhandza Xiluva. Xana u ndzi pfatlanyela yini mbilu murhandziwa?	
XILUVA:	Na wena u ndzi pfatlanya mbilu loko u tshamela ku ndzi holovisa hi swilo swa khale leswi hi nga swi vulavula hi swona swi hela. Ndzi tisorile eka wena hi mhaka ya Mbangini kambe sweswi Mbangini a nga suki enon'weni wa wena. Kumbe u lava ndzi ya rhandzana na yena xikan'we?	5
JIMMY:	A ndzi nga vuli swona sweswo.	
XILUVA:	U vula yini? Kasi wena u mufana wa njhani?	
JIMMY:	Loko ndzi ku hoxerile ndzi rivaleli Xiluva. Ana na wena wa swi tiva leswaku i munhu ntsena a endlaka xihoxo, ribye ri nga ka ri nga swi koti ku endla xihoxo.	10
XILUVA:	Tolo u tile ekaya ndzi nga ku vitanangi. Se loko manana a va ri kona a va ta ndzi teka njhani?	
JIMMY:	Ndzi rivaleli. Ndza ha ku rhandza Xiluva.	
XILUVA:	U nga hembu a wu ndzi rhandzi wena.	
JIMMY:	Ndza ku rhandza Xiluva.	15
XILUVA:	Loko a wu ndzi rhandza a wu nga ta hanya na mina hi xikhomela na mavarivari. Na ku ndzi tshemba a wa ha ndzi tshembi swa tikomba leswaku sweswi u lo tiyimisela ku tlanga hi mina. Ndzi vona onge na loko ndzo tshika ndzi bihile emirini u ta tlula u nantswa tilo u ndzi byela hi Mbangini.	20
JIMMY:	A hi swona sweswo Xiluva.	
XILUVA:	Tiva leswi Jimmy! Mina a ndza ha ku rhandzi!	
JIMMY:	(A hlamala) Hee! U ri yini?	
XILUVA:	U ndzi twile kahle. Swa mina na wena swi herile. Famba u ya rhandzana na loyi a ku byeletelaka timhaka hi mina.	25
JIMMY:	(A rila) Swi lo yini Xiluva? Ndza ku rhandza Xiluva!	

- 25.1 Swimunhuhatwa leswi angulanaka laha henhla swi bula swi ri endleleni yo huma kwihi? (1)
- 25.2 Nyika vito ra ntiyiso ra Mbangini loyi Xiluva a vulavulaka hi yena eka n'wangulano lowu. (1)
- 25.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti landzelaka: Xivangelo xo va Xiluva a nga n'wi byelangi Dikeledi leswaku se u rhandzana na Mbangini hileswi a a chava leswaku Dikeledi ... (1)
- A u rhandzana na Mbangini.
B u ta n'wi sola.
C a nga byela vatswari va Xiluva.
D a nga byela nhloko ya xikolo. (1)
- 25.4 Pimanisa vumunhu bya Jimmy na Ntsako. (2)

- 25.5 Marito ya Xiluva loko a ku: 'Kumbe u lava ndzi ya rhandzana na yena xikan'we?' ya hundzukile ntiyiso hi ndlela yini? (2)
- 25.6 Muluthanyi i ximunhuhatwa lexi vangaka dzolonga exikarhi ka swimunhuhatwa swin'wana eka tsalwa. Xana i mani loyi a vangaka dzolonga exikarhi ka Fumani na Jimmy eka ntlangu lowu? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 25.7 Hi yihi mhakankulu leyi mutsari a lavaka ku lemukisa vahlayi eka tsalwa leri? (2)
- 25.8 Hi swihi leswi a wu ta tsundzuxa vadyondzisi va xikolo xa Barolonga swona mayelana na xiyimo xa swidzidziharisi exikolweni lexi? (2)

NA

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA O

VONANI:	(A vona Ntsako a yimile yexe a tikhomile xilebvu hi ku hlamala, a n'wi landza) He Ntsako! I mani a nga tlhela a lova laha ka vaFumani?	
NTSAKO:	A ndzi tivi. Kumbexani i mana wa yena kumbe tata wa yena. Yena swi le rivaleni leswaku a hi yena hikuva u khomiwile tolo.	5
VONANI:	(A hlakahla nhloko) Leswi swi humelelaka laha ka vaFumani swi na noyi exikarhi a swi ntsenantsena.	
NTSAKO:	Wa vurisa he Voni. Tolo ka ha ku huma xidumbu, namuntlha hi xin'wana! Xikwembu a xi nge swi endlilhi ndlela leyi noyi a swi endlaka.	10
VONANI:	Ndza vuya inge ndzi ya vona Tsakani a nga yima lahaya! Kumbexana yena a nga makhelwana wa laha mutini wa swi tiva kuri i mani a nga lova.	
NTSAKO:	Famba u ya n'wi vutisa kambe u tlhela u vuya.	15
VONANI:	Hi swona. (A landza Tsakani. Le ndzeni ka yindlu vavanuna va heche va karhi ku chucha Fumani ntambu)	
GEZANI MUNENE:	Swa vava leswi humelelaka laha mutini wa mina. A ndzi tivi ku ri i dimoni muni ri nga nghena laha mutini. Tolo ku humile xidumbu xa ka Hon'wana, namuntlha i jaha ra mina!	20
INSPECTOR DUIKER:	Tiyiselani nkulukumba, Xikwembu xi ta nghenelela xi mi pfuna. (Le handle van'wana va ha fiketela. Kutani Vonani a tlhelela eka Ntsako)	
VONANI:	He Ntsako!	
NTSAKO:	Mh!	25
VONANI:	Vutomi bya tika he m'fo! Wa tiva u nge tshembi loko ndzo ku byela kuri i mani a nga lova.	
NTSAKO:	I mani?	
VONANI:	Tsakani u ri i Fumani ...!	
NTSAKO:	(A hlamala swinene) Hee! Fumani!	30
VONANI:	Ina, i Fumani he m'fo!	
NTSAKO:	Musi Fumani va n'wi khomile tolo!	

- 25.9 Xana Xiluva a a ri wa ka mani? (1)
- 25.10 Boxa mali leyi vadyondzisi na vadyondzi a va fanele ku humesa yona hi munhu yo pfuneta emikosini ya Fumani na Xiluva. (2)
- 25.11 Kombisa vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka Inspector Duiker na Sejeni Xirindza. (2)
- 25.12 Endzhaku kaloko Xiluva a ta va a hundzile emisaveni, Fumani u berile maphorisa riqingho ematshan'weni yo bela Khatisa, mana wa Xiluva. Hlamusela xivangelo xo va a endlile hi ndlela leyi. (2)
- 25.13 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka ntlangu lowu? (2)
- 25.14 Ku va Fumani a tisungile endzhaku ka rifu ra Xiluva swi kombisa yini? (2)
- 25.15 Ku va Khatisa a pfumelerile Xiluva ku ya etlela eka munghana wa yena Dikeledi i mhaka ya kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (1)
- [25]**

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 25
NTSENGO WA TIMARAKA: 80